

Ткаченко О., аспірант кафедри філософії природничих факультетів
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

В ОЧІКУВАННІ ТИСЯЧОЛІТНЬОГО ЦАРСТВА: ІДЕЯ «РОЗРИВУ» ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ В ХРИСТІЯНСЬКОМУ МІЛЛЕНАРИЗМІ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ ТА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Анотація. Дослідження присвячено актуальній для сучасної гуманітаристики проблемі сприйняття «розривів» історичного часу. У статті розглянуто один із варіантів переживання «розриву», що став свого роду матрицею історіософських концепцій різних епох, а саме – християнський мілленаризм. Показано, що мілленаризм-схема виявляється базовою для декількох історіософських схем, причому не тільки релігійних, але й світських. Автор аналізує еволюцію мілленаристських поглядів та показує розвиток ідеї «розриву».

Ключові слова: християнський мілленаризм, Тисячолітнє Царство, «розриви» історичного часу.

O. Tkachenko, the graduate student of the department
of Philosophy of natural faculties
Odessa I.I. Mechnikov National University

WAITING THE MILLENNIAL KINGDOM: THE IDEA OF “DISCONTINUITY” OF HISTORICAL TIME IN THE CHRISTIAN MILLENNARIZM IN THE LATE ANTIQUITY AND IN THE MIDDLE AGES

Abstract. The study is devoted to the actual problem in the modern historical science and in the humanities in general – it is the problem of perception “gaps” of the historical time. It was viewed one of the variants of the feeling the “gap”, which became a matrix of the historiosophical conceptions of different eras, specifically it is the christian millenarianism. It was shown, that the millenarian pattern is the basic for a few historiosofical patterns not only religious but secular. The author analyzes the evolution of millenarian views and shows the development the idea of “gap” of the historical time.

Keywords: christian millenarianism, Millennial Kingdom, “gaps” of historical time.

Уявлення людей про історію із старозаповітних часів організовувались у деякий пов’язаний наратив, що описував рух історії від початкової точки до задалегідь заданої мети. Це можна сказати й про біблійний наратив напряду до Страшного Суду, і про ідею Прогресу, що була створена епохою Просвітництва, і про гегелівську картину руху Світового Духа. Будь-яка людина, що включена в цей наратив (не важливо, інтелектуал чи обиватель), поділяє це знання про долю світу. При цьому диктат лінійності в уяві «людини історичної» часто порушується у вигляді можливості «розриву» пов’язаного закономірного руху історії. Під «розривами» історичного часу ми розуміємо описи відчуття порушення континуальності історичного процесу. Подібні відчуття виникали в різні епохи: це й мілленаристські переживання Середніх віків, й осмислений «розрив» історії в часу Реформації (Мюнстерська комуна),

Французької революції XVIII ст. тощо. Відчуття «розриву» часто є результатом соціальної чи політичної кризи, що й породжує нові образи минулого¹.

Постає важливим розглянути в цьому контексті проблему «розриву» історичного часу в християнському мілленаризмі, враховуючи поширеність мілленаристської настанови в різних ученнях (аж до марксизму та концепції «кінця історії» Ф. Фукуями). Об'єктом дослідження виступають ідеї кінця історичного часу в християнських мілленаристських концепціях. Предметом – ідея «розриву» історичного часу в християнському мілленаризмі до середини XVI ст. (включаючи Реформацію). Метою нашої роботи є аналіз описів «розриву» історичного часу в мілленаризмі раннього християнства та в середньовічних хіліастичних рухах (у статті терміни «мілленаризм» та «хіліазм» вживаються синонімічно). Відповідно, для досягнення мети поставленого завдання: простежити еволюцію мілленаристських уявлень у патристиці та в релігійних течіях VIII – XV ст.; експлікувати історіософські ідеї; показати розвиток ідеї «розриву» в контексті еволюції ідеї Тисячолітнього Царства.

Джерельною базою нашого дослідження є в першу чергу текст, на якому й базується більшість мілленаристських учень – Об'явлення св. Івана Богослова. Крім того, у дослідженні ранньохристиянського мілленаризма джерелами також є праці авторів, що так чи інакше розглядали мілленаризм: Юстина Філософа, Папія Іерапольського, Іринея Ліонського, Іполита Римського, Тертулліана, Лактанція, Євсевія Кесарійського, Аврелія Августина. У своїх теоретичних висновках ми спиралися на розробки таких дослідників середньовічного світорозуміння: Жака ле Гофа, Льва Карсавіна, Ернеста Ренана, Сергія Булгакова, Сергія Трубецького. Серед досліджень мілленаризма найбільш виділяється праця Жана Данієлу «Богослов'я юдео-християнства», а також стаття Піама Павлівни Гайдено «Апокаліптика, хіліазм та еллінська філософія». Крім того, для дослідження важливе осмислення месіанського часу Вальтером Беньяміном та Джорджем Агамбеном.

Основні методи, якими ми користуємось у своєму дослідженні, – це герменевтичний (більшою мірою при аналізі Об'явлення св. Івана Богослова та праць ранньохристиянських авторів) та компаративістський (при дослідженні та порівнянні історичного розвитку хіліастичних інтенцій). У своєму аналізі християнського мілленаризма ми спираємось на методологічні настанови Вальтера Беньяміна з його розумінням історичного часу, яке в нашому дослідженні доповнюється дослідницьким інструментарієм Джорджем Агамбена. Для нашої методологічної моделі дослідження «розривів» історичного часу важлива агамбенова концепція взаємооборотного часу.

Незважаючи на те що Вальтер Беньямін та Джордж Агамбен, створюючи свої концепції, апелювали до різних джерел (Беньямін, коли писав про «революційність» кожного моменту часу, інтерпретував юдейське месіанство; Агамбен же працює в більшості з християнськими джерелами), обидві ці концепції історичного часу цілком застосовні до християнського мілленаризма. Беньямінівська трактовка історичного часу полягає в тому, що він мислить кожний момент людської історії як такий, що може стати «калиткою» (чи «вузькою брамою» у перекладі Володимира Єрмоленка), в яку *ввійде Месія*². Така трактовка часу протиставляється порожньому та гомогенному часу – «актуальному теперішньому» часу (Jetztzeit)³. Тут найбільш яскраво видно беньямінову ідею діалектичного «образу» (Bild), який і є, на думку Беньяміна, тим самим «месіанським» часом: кожний момент має «революційний шанс»⁴. З такої самої позиції можна розглядати й мілленаризм, оскільки очікування Другого Пришестя було настільки ж хвилюючим й революційним, а сама подія мислиться як та сама «калитка», крізь котру через «миттєвий катаклізм, що веде до радикальних змін»⁵, може настати Тисячолітнє Царство. Сучасний російський історик філософії Олексій Каменських назвав таке розуміння часу «зернистістю», коли кожна точка на лінії історичного процесу може стати відправною точкою у вічність. Для теоретичного осмислення «розривів» вельми необхідна концепція взаємооборотного часу Джорджем Агамбена, яка добре ілюструє ту основу, на якій базується хіліазм. Друге Пришестя Христа (далі – ДПХ) мислиться саме як повернення до райського стану через повторне переживання «розривних» подій⁶. У своїй праці «Час, що залишився: Коментар до «Послання до римлян» він чітко розділяє час «есхатологічний», який є, по суті, «кінцем історії», що збігається в даному разі з «кінцем світу», та час «месіанський» (чи «час кінця»), який «залишається між часом і кінцем часу», а по суті, становить собою «розрив»,

¹ Нарский, И. (2004). Конструирование мифа о гражданской войне и особенности коллективного забывания на Урале в 1917-1922 гг. *Ab itreptio*, вып. 2, 214 – 215.

² Беньямин, В. (2000). О понятии истории. *Новое литературное обозрение*, вып. 46. Москва, 85.

³ Там же, 86.

⁴ Беньямин, В. (2000). О понятии истории, 87.

⁵ Абрамс, М. (2000). Апокалипсис: тема и вариации. *Новое литературное обозрение*, вып. 46. Москва, 18.

⁶ Там же, 23.

після якого наступає «думка сього часу» (за Апостолом Павлом)⁷. Месіанський час «не збігається ані з кінцем часу... ані з профанним хронологічним часом... не будучи, однак, зовнішнім щодо останнього, та, більш того, він – частина «часу профанного, що зазнає стиснення», а «профанний час тут цілком перетворюється»⁸. Саме тому нам здається плідним піти «їхніми стопами» та спробувати простежити розвиток ідеї «розриву», побачити ті самі «калитки», крізь котрі мислилось ДПХ у християнському мілленаризмі, починаючи з часів Дій апостолів та аж до Реформації у XVI ст., оскільки саме вона була свого роду апогеєм хіліастичних X – XV ст. Саме такий підхід (у сукупності з розумінням історичного часу Вальтером Беньяміном) становить собою основну методологічну передумову нашого дослідження, оскільки найбільш точно показує механізм та сутність «розриву» історичного часу саме в контексті мілленаризма.

У першу чергу слід розібратися з тим, чому саме так важлива сама подія ДПХ. Саме вона є ключовим «розривом» історичного часу для християнства, оскільки сам Христос до розп'яття творив чудеса, відпускав гріхи, воскрешав мертвих, проголошуючи при цьому царство Господа на Землі⁹. Саме тому з Різдва Христова починається історія в християнстві. Ця подія обов'язкова має повторитися під час ДПХ, після котрого на Землі настане Царство Небесне. Тому для вивчення «розривів» у християнській мілленаристській традиції ми звертаємось до ідеї ДПХ, оскільки віра в «розривність» лінії історичного процесу цією подією є спільною для більшості християнських конфесій. У християнському мілленаризмі, який є розвитком ідеї юдейського месіанства, цей «розрив» передбачає появу деякого позачасового відрізка – Тисячолітнього Царства (далі – ТЦ), де в повному блаженстві та духовності будуть тисячу років жити праведники світу. Важливо те, що, на думку хіліастів, воно буде саме на Землі. Як у разі з юдейським месіанством, ситуація з мілленаризмом достатньо складна, адже в різні періоди історії він зазнавав багато змін та перевітлень: то згасав, то спалахував знов у залежності від ситуації; переосмислювався, коментувався.

Мілленаристські соціальні рухи виникали всюди в різних частинах християнського світу. Як правило, вони виникали в період трагічних подій для окремої громади чи для всіх християн (гоніння, голод, війни, смерть – все, що можна було б проінтерпретувати в руслі Об'явлення Івана). Фактично історія мілленаризма умовно поділяється на два періоди: 1) ранньохристиянський мілленаризм, до якого схилялось багато авторитетних богословів того часу; 2) хіліастичні інтенції (адже вони зовсім не завжди були схожі на ранньохристиянський мілленаризм та часто мали досить маргінальний характер, опосередковано апелюючи до ДПХ) після II Вселенського Собору, на якому була засуджена христологічна ересь Аполінарія Лаодікійського. Однак на цьому Соборі майже не торкались хіліастичних поглядів Аполінарія. Єдиний висновок, що стосувався хіліазма, – це додання до Символу Віри приписки «Та Царству його не буде кінця...». Проте християнський світ сприйняв це як пряме засудження хіліазма. З цього моменту хіліастичні течії маргіналізувались та стали основою для багатьох еретичних рухів (павликіяни, богомили, катари, вальденси тощо). У Середні віки маргінальний хіліазм був пов'язаним з тим, що Католицька церква, яка об'явила себе духовним ТЦ у V ст., погрузла в мирських справах, гріхах та у сутичках з феодалами (саме такі звинувачення висували ересіархи Церкві). Саме тому такі рухи намагались створити свій ідеальний порядок релігійного життя, який би й став «розривом» історичного процесу (а історія Церкви та історія світу були майже тотожні в розумінні західних теологів).

Для нашого дослідження вкрай важлива структура християнського мілленаризма. Важливо відзначити, що сучасні дослідники (наприклад, Д. Гонтар¹⁰) виділяють три види мілленаризма: **премілленаризм, постмілленаризм і амілленаризм**. Прихильники премілленаризма стверджують, що Тисячолітнє Царство буде встановлене після ДПХ та Великої скорботи і триватиме дійсно рівно тисячу років. Після ТЦ трапиться повстання сатани, яке буде швидко придушено (за деякими джерелами – 7 років), і відбудеться Страшний Суд. При цьому в рамках премілленаризма сформувався окремий напрям – *диспенсаціоналізм*, який ділить історію відносин людини з Богом на сім періодів, сьомим з яких і буде якраз ТЦ¹¹. Як аргумент, премілленаристи цитують два біблійних тексти. Постмілленаристи вважають, що ТЦ – це період до ДПХ, а саме тисячоліття сприймається як символ якогось тривалого періоду часу¹².

⁷ Агамбен, Дж. (2000). *Apostolos* (из книги “Оставшееся время: Комментарий к «Посланию к римлянам»). *Новое литературное обозрение*, вып. 46. Москва, 50.

⁸ Абрамс, М. (2000). *Апокалипсис: тема и вариации*, С. 26.

⁹ Левин, Ю. (1998). *Избранные труды. Поэтика. Семиотика*. Москва: Языки русской культуры, 784.

¹⁰ Гонтарь, Д. (2012). Понимание тысячелетия в Отк. 20:1-6. *Сайт общины евангельских христиан-баптистов г. Киров*. <<http://www.ehbkirov.ru/page256>> (2015, Червень, 29).

¹¹ Грудэм, У. (2004). *Систематическое богословие: Введение в библейское учение Санкт-Петербург*: Мирт, 912.

¹² Гонтарь, Д. (2012). Понимание тысячелетия в Отк. 20:1-6.

Для пізнього постмілленаризма характерний *претеризм*, тобто інтерпретація здебільшого християнської есхатології як такої, що вже сталася. Амілленаристи ж розуміють ТЦ суто алегорично і вважають, що воно триває в даний час і знаходиться в серцях віруючих, а правління Христа не тілесне, а небесне¹³. Для нашої теми важливий підхід премілленаризма, оскільки в такому розумінні історичного процесу чітко простежується «розрив» історичного часу: ВПХ «розриває» тканину існуючого історичного процесу, після цього встановлюється абсолютно безподійність і позачасове ТЦ, після якого історія ненадовго відновиться з правлінням сатани і буде завершена СС.

Важливо відзначити, що вчення про мілленаризм властиво не тільки християнству. В юдаїзмі протягом двох тисяч років ідея месіанства була основною (до періоду Хаскалі). Саме в юдейському месіанстві народжується уявлення про Золотий вік (*олам ха-ба*)¹⁴, який найчастіше становить собою аїсторичний і позачасовий період¹⁵. У деяких випадках цей період був «порахований», особливо у старозаповітних апокрифах. Так, у Третій книзі Ездри описується проміжне царство як Царство Месії, в якому він буде правити 400 років: тут не буде воєн, конфліктів, суперечок, потреб і бідності, все буде в достатку. Однак у цьому разі прихід Месії хоч і є «розривом», але його царювання вписано в історичний процес і тільки після його закінчення відбувається «розмикання» історії у вічність.

Парадокс полягає в тому, що хіліазм ніколи не входив і не входить у доктрину жодної з християнських конфесій. Однак християнський мілленаризм як учення появляється вже в ранньому християнстві I–II ст. н. е. і черпає натхнення з Об'явлення Івана Богослова, а особливо з 20-го розділу, в якому описується кінець історії, що його побачив Іван. Однак у закінченому вигляді мілленаристська схема історичного процесу з її «розривом» появляється вже в Апостола Павла, який виводить ідею ТЦ на загальнонародський рівень, запроваджуючи ідею загального воскресіння, називаючи цю подію «днем суботства Божого» (Євр. 4)¹⁶. Вже у II ст. н. е. Апокаліпсис захоплював уми християнських мислителів: Юстина Філософа, Іринія Ліонського, Папія Іерапольського, Тертуліана, Орігена та багатьох інших. При цьому канонічність даного тексту ставилася під сумнів аж до V ст. н. е. Важливо відзначити, що підйом есхатологічних мотивів у цей період стає повсюдним. Про це свідчить поява безлічі месіанських громад (як, наприклад, Кумранська громада), поява величезного масиву апокрифічної апокаліптики, значних старозаповітних апокрифів – Перша Книга Єноха, Апокаліпсис Варуха, Третя Книга Ездри, в яких звучать схожі мотиви, а ідеї Машіах і Месіанського царства є головними¹⁷. При цьому в цих текстах також виявляється ідея «проміжного царства», близька до ідеї ТЦ. Така тенденція особливо характерна саме для хіліазма I ст. н. е. Так, ебіоніти (секта юдействующих християн, що виникла у II ст. н. е.), хоч і використовували концепцію ТЦ, їх розуміння ТЦ ближче до ідеї юдейського месіанства часів Другого Храму, де Месіанське царство мислилося виключно як царство земних насолод¹⁸. Вони заперечували ДПХ, однак вірили в наступ духовного ТЦ, що наближає їх до більш пізнього розуміння мілленаризма¹⁹. Найбільш яскраво цей перехід від юдейського месіанства до християнського мілленаризма видно у вченні гностика Керинфа, сучасника Апостола Івана²⁰. У Керинфа ТЦ дійсно буде після ДПХ, але при цьому опис самого ТЦ більше схоже на юдейське *олам ха-ба*, ніж на духовний світ²¹. Схоже поєднання юдейської месіанської традиції з християнською есхатологією простежується в «Посланні Варнави», яке часто приписується ап. Варнаві. У ньому йдеться про «тисячолітню суботу», але концепція ТЦ тут набуває більш метафізичного характеру. Схожі ідеї були присутні й у Папія Іерапольського (на межі I–II ст. н. е.). Для нього ТЦ буде абсолютно матеріальним²². На думку Папія, «*прийдуть дні, і вродять виноградники з десятьма тисячами лоз в кожному...*»²³. Цікаво, що цей фрагмент тексту Папія

¹³ Грудэм, У. (2004). Систематическое богословие, 941.

¹⁴ Агамбен, Дж. (2000). Apostolos (из книги «Оставшееся время: Комментарий к «Посланию к римлянам»). *Новое литературное обозрение*, вып. 46. Москва, 56.

¹⁵ Степаненков, Д. Хилиазм и древняя Церковь. *Научный богословский портал БОГОСЛОВ.RU*. <<http://www.bogoslov.ru/text/3273647.html>> (2015, Червень, 29).

¹⁶ Грудэм, У. (2004). Систематическое богословие, 953.

¹⁷ Ренан, Э. (1991). Христианская церковь. Царствование Адриана и Антонина Благочестивого. Москва: Терра, 51

¹⁸ Даниэлу, Ж. Богословие иудео-христианства. *Библиотека Якова Кротова*. <http://krotov.info/libr_min/05_d/dan/ielu.htm> (2015, Червень, 29)

¹⁹ Шафф, Ф. (2008). История христианской церкви в 8 т. Т.2. Санкт-Петербург, 413.

²⁰ Свенцицкая, И. (1987). Раннее христианство: страницы истории. Москва: Издательство политической литературы, 116.

²¹ Трубецкой, С. (2009). Учение о логосе в его истории. Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 332.

²² Малюгин, О. (2002). Папий Иерапольский и его «Объяснения высказываний Господа». *Сборник научных статей факультета теологии ЕГУ: Ученые записки*, вып. 1. Минск.: ЕГУ, 68.

²³ Цит.по: Свенцицкая, И. (1987). Раннее христианство: страницы истории, 396.

збігається з фрагментом з «Апокаліпсису Варуха» – старозаповітного апокрифа. Папій або цитував цей апокриф, або обидва тексти цитують більш раннє юдейське джерело. Так чи інакше, але це добре репрезентує загальні юдео-християнські інтенції того часу.

Вперше преміленаризм був по-справжньому представлений у ранньохристиянського апологета – Юстина Філософа. У своєму «Діалозі з Трифоном юдеєм» він каже: «...знаємо, що буде воскресіння тіла і тисячоліття в Єрусалимі»²⁴. Таким чином, Юстин показує схему людської історії: Друге пришествя – загальне воскресіння – Тисячолітнє Царство в Єрусалимі – воцаріння сатани – Страшний Суд. Дуже важливо, що ТЦ приїде в абсолютно реальне земне місто – Єрусалим, і йдеться саме про земне життя, про людську історію, яку «розриває» ТЦ.

У зв'язку з популяризацією хіліастичних і апокаліптичних настроїв у II ст. н.е. не тільки в суспільстві, духовенстві, але і в середовищі провідних християнських мислителів-апологетів появляється необхідність осмислити історичний процес і історичний час. Так, появляється абсолютно інноваційна концепція часу християнського екзегета, історика Іринейя Ліонського. Він стоїть біля витоків концепції «лінійного» історичного часу: історія людства рухається від Старого Заповіту до Нового Заповіту²⁵. Саме Новий Заповіт є своєрідним «квитком» до ТЦ, яке буде реалізацією «божественної досконалості»²⁶. Він писав, що «праведні повинні спершу, воскреснувши для споглядання Бога, в оновленому створенні отримати обіцяну спадщину, яку Бог обіцяв батькам, і царювати в ній, а потім настане Суд»²⁷.

Популярність мілленаризма на той момент пояснюється ще й тим, що він добре вписувався в християнську ідею загального спасіння, у той час як більша частина вчень, що суперечили Церкві (зокрема, гностики), відкидала саме цю ідею. Проте серед відверто еретичних течій знаходилися прихильники мілленаризма. Так, прихильники фрігійця Монтана відкидали роль Церкви у справі спасіння, створювали пророцтва про те, що ТЦ наближається²⁸, а в деяких випадках і називали конкретне місце його появи – фрігійське місто Пепуза, яке оголошувалося Новим Єрусалимом²⁹. Концепція «Нового Єрусалима» надзвичайно важлива, адже в цьому разі йдеться не тільки про «розрив» часу, а й про «розрив» просторовий, коли конкретне місце на Землі оголошується свого роду «порталом» між земним життям і небесним³⁰. Більш того, саме Монтан породив іншу гілку хіліазма, яку можна умовно назвати «активним мілленаризмом». У цьому разі ТЦ – це подія, яку можна наблизити або навіть створити зусиллями якоїсь громади. У даному разі Монтан вирішив здійснити пророцтва Івана Богослова³¹. При цьому себе він ототожнює з Параклетом – утішником, згаданим у Новому Заповіті.

Зовсім іншим уявляється хіліазм III ст. н.е., який розвивається на тлі «кризи III століття» в Римській імперії. У цей період відбулася низка громадянських воєн, панували сепаратистські настрої, а імператори часто змінювали один одного. Що стосується мілленаризма, то для нього в цей період характерний інтерес до обчислень (така сама тенденція простежується в юдейському месіанстві II–III ст. н.е.). Так, Секст Юлій Африкан обчислив дату створення світу (зіставляючи грецькі, єврейські та єгипетські джерела) – 5503 рік до н.е. Відповідно, сприймаючи буквально біблійну формулу «тисяча років як один день» (Пс. 89:5,2; Пет. 3:8), він зміг обчислити і дату настання ТЦ – близько 500 рік н. е., коли світу повинно було б виповнитись 6 000 років (6-й день творіння – субота). Наслідуючи Юлію Африкану, про настання ТЦ саме на 6 000 рік від Створення світу говорив і Іполит Римський³². Він каже, звертаючись до сучасників, які очікують якнайшвидшої Парусії, що від Створення пройшло тільки 5 738 років³³.

Розуміючи всю небезпеку мілленаристських очікувань, більшість з авторитетних богословів III ст. здійснюють критику хіліазма (саме на фоні цієї критики виникає така течія, як амілленаризм). На тлі цього виникає ціла традиція хіліастичної апологетики. Так, єгипетський єпископ – Непот

²⁴ Иустин Философ. Разговор с трифоном иудеем. Библиотека Якова Кротова. <http://krotov.info/acts/02/02/ius_trif.html> (2015, Червень, 29)

²⁵ Иринея Лионский. Пять книг против ересей. Т.3. Библиотека Якова Кротова. <http://krotov.info/acts/02/iriney_lionsky/iriney_vers_3.html> (2015, Червень, 29)

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Тиссен, Г. (1994). Лекции по систематическому богословию. Санкт-Петербург: Логос, 290.

²⁹ Свенцицкая, И. (1987). Раннее христианство: страницы истории, 276.

³⁰ Там же, 278.

³¹ Там же, 275.

³² Ипполит Римский. Толкование на книгу пророка Даниила. Библиотека Якова Кротова. <<http://krotov.info/acts/03/1/hippolit2.html>> (2015, June, 29)

³³ Алфионов, Я. (1996). Отцы и Учители Церкви III века в 2-х томах. Т.2. Москва: Либрис, 212.

створив цілу школу, яка дотримувалася і відстоювала мілленаристські ідеї та буквально трактування Апокаліпсису, полемізуючи з Олександрійською богословською школою. Ця хіліастична суперечка породила навіть нетривалий розкол в Олександрійській церкві. Крім амілленаризма, вже в III ст. появляються елементи постмілленаризма. Так, видатний латинський теолог, засновник патристики Тертулліан хоч і ставить ТЦ після ДПХ, проте для нього само ТЦ – це Царство праведників, і розуміє він його суто в духовному сенсі. Саме на ці фрагменти згодом будуть спиратися постмілленаристи³⁴. При цьому він згадує про «Новий Єрусалим», що спустився з небес, часто апелюючи до монтаністських пророцтв³⁵. Більш того, у своїй праці «Проти Маркіона» він говорить про те, що під час походу Септимія Севера на Парфянське царство було знамення, що звіщало про появу «Нового Єрусалима»³⁶. Саме ця неоднозначність позиції самого Тертулліана, його релігійні метання не дають зрозуміти, як він бачив ТЦ. Однак його думки і вислови на цю тему стали основою хіліастичного спору аж до кінця IV ст.

Саме після Тертулліана починається процес відмежування офіційної Церкви від хіліазма: серед визнаних і видатних західних теологів IV ст. немає мілленаристів. У цей самий час починається процес маргіналізації хіліазма. Так, Коммодіан Газський у своїй поемі «Апологетична пісня» повторює формулу «тисяча років як один день»³⁷. Проте в ній, а ще більше в поемі «Настанови», само ТЦ у нього подається суто матеріалістичним і близьким до юдейського месіанства: «...тисячу років, і дані їм будуть данини земні. Бо земля буде їх виливати, без кінця оновлювати. Злива не хлине, ні холод не увійде до сієї фортеці злотої, і не буде як нині, облог, грабежу не буде...»³⁸ Можливо, це пояснюється тим, що Коммодіан користувався в основному старозаповітною і новозаповітною апокрифічною літературою. Останніми яскравими представниками хіліазма серед західних теологів і екзегетів були: Вікторин Петавський і Лактанцій. Вікторин, використовуючи відому цитату Папія про «виноградники з десятьма тисячами лоз в кожному...», на відміну від самого Папія, розуміє її символічно³⁹. При цьому Вікторин все ще вірить у близьке ДПХ і становлення ТЦ, не соромлячись вже за традицією у своєму «Тлумаченні на Апокаліпсис» обчислювати його дату, виходячи з формули «тисяча років як один день»⁴⁰. Подібно до Вікторина, Лактанцій використовує цю саму формулу, не зазначаючи при цьому конкретної дати. Але для нього концепція ТЦ так само важлива, адже остання тисяча років – це не просто період благоденства, а результат того, що «релігія і істина повинні трудитися в продовженні шести тисяч років, коли буде переважати і панувати зло...»⁴¹. Останнім представником хіліазма III ст. був Мефодій Олімпійський, єпископ Патарський. Для нього ТЦ буде пов'язано зі спокоєм і з «райським існуванням»⁴², після воскресіння святі «будуть святкувати тисячоліття спокою»⁴³.

У IV ст. н.е. у зв'язку з визнанням християнства державною релігією Римської імперії хіліазм різко став втрачати прихильників, оскільки образи знищення цього світу (символом якого була порочна світська влада) водночас стали безглуздими. У зв'язку з цим формула Апостола Павла про те, що світські власті – це «світوپравителі темряви світу цього» та «слуги диявола» (Еф. 6:12), виявляється забутою. У цей самий час з критикою хіліазма виступають в IV–V ст.: Єфрем Сирин, Григорій Ніський, Аврелій Августин, Ієронім Стридонський і багато інших значних мислителів того часу. І тільки тимчасове торжество арійської ересі при імператорі Констанції II, а також церковні смути і суперечки того часу давали деяке підживлення хіліазму. Так, хіліастом був і Аполлінарій Лаодикійський, з ім'ям якого пов'язана «заборона» на хіліазм у наступні століття. На II Вселенському Соборі Аполлінарій був засуджений як еретик, і це стало основою «заборони». Однак на самому Соборі була засуджена христологічна доктрина Аполлінарія, а про хіліастичні погляди навіть не згадувалося⁴⁴. Проте наступні покоління сприйняли це як нормативний документ⁴⁵. Важливим свідченням відсутності інтенцій до такого «розриву» є взяття готами «Вічного міста» 410 р. н.е., що не викликало бурі хіліастичних рухів,

³⁴ Хандога, Н. (2010). Латинский хилиазм III–IV вв. *Христианское чтение*, вып. 2 (33). Санкт-Петербург, 162–163.

³⁵ Свенцицкая, И. (1987). Раннее христианство: страницы истории, 276.

³⁶ Тертуллиан. (2004). Против Маркиона. *Христианское чтение*, вып. 23. Санкт-Петербург, 98.

³⁷ Хандога, Н. (2010). Латинский хилиазм III–IV вв., 164.

³⁸ Цит.по: Хандога, Н. (2010). Латинский хилиазм III–IV вв., 165.

³⁹ Алфионов, Я. (1996). Отцы и Учители Церкви III века в 2-х томах, 53.

⁴⁰ Хандога, Н. (2010). Латинский хилиазм III–IV вв., 170.

⁴¹ Цит.по: Хандога, Н. (2010). Латинский хилиазм III–IV вв., 171.

⁴² Вебстер, Э. (2010). Тысячелетнее Царство. *Настольная книга по теологии. Т.12*. Москва: Источник жизни, 832.

⁴³ Цит.По: Вебстер, Э. (2010). Тысячелетнее Царство, 832.

⁴⁴ Свенцицкая, И. (1987). Раннее христианство: страницы истории, 284.

⁴⁵ Керн, К. (архим. Киприан). Патрология I–III вв. *Библиотека Якова Кротова*. <http://krotov.info/library/11_k/er/ind_kern.html> (2015, Червень, 29)

як це відбувалося в II і III ст. У наступні століття хіліазм ми можемо зустріти тільки в Амброзіастра⁴⁶ та в Андрія Критського, християнського теолога VII–VIII ст.

У цей час маргіналізація хіліазма призвела до того, що він став основою безлічі великих еретичних течій і відіграв найважливішу роль у становленні їх популярності. Хіліазм перестає бути вченням, а стає свого роду інтенцією до досягнення Царства Божого на землі. Більш того, ідея «розриву» як би спускається з інтелектуального рівня в народний. Саме тому сама концепція ТЦ набуває абсолютно різних форм.

Серед таких сект були монтаністи, послідовники Непота Єгипетського ще в III ст., проте в той час вони носили скоріше полемічний, а не «революційний» характер. Першою з дійсно «революційних» сект була секта павликіян, що виникла в VII ст. у візантійській Вірменії. На павликіян справило великий вплив маніхейство, а центральною для павликіян стала ідея «Ізбавителя» (Параклета), описаного в Новому Заповіті й пов'язаного з Парусією (уявлення про Мані, який сам себе вважав послідовником Ісуса, Заратустри і Будди, в образі Параклет дуже часто зустрічалося в IV–VI ст.)⁴⁷. Павликіянам вдалося навіть створити свою, тимчасово незалежну державу на території Вірменії, яка була розгромлена візантійськими військами до кінця X ст. Цікаво, що в цей самий час в частині Вірменії, яка була незалежною, правила династія Багратидів, яка оголосила себе спадкоємцями царя Соломона і, відповідно, юдейським Месією, будучи при цьому християнами⁴⁸. І незважаючи на відкриті посилення на юдейське месіанство, тут видно саме мілленаристські інтенції, оскільки в такому посилення до царя Соломона підкреслюється не благородне походження, не політичний статус, але духовне або навіть божественне начало.

Значний сплеск хіліастичних рухів стався в X ст. н.е. Пов'язаний він був із очікуванням 1000 року н.е.⁴⁹ У цьому разі знов ключовою виявляється «тисяча років як один день». 960 р. пророкував Страшний Суд Бернард Тюрінгенський⁵⁰. Прорахував цю дату також математик, астроном, а з 999 р. і Папа Римський під ім'ям Сильвестр II. Проте в народі «тисяча років» міцно асоціювалася зі Страшним Судом і без обчислень Сильвестра. Більшість офіційних документів X ст. починалася зі слів: «*Через те, що кінець світу наближається...*»⁵¹. 1000 р. н.е. насправді погрожував вимиранням Європі, бо після цих пророцтв люди не сіяли поля, нічого не виготовляли та з нетерпінням очікували на кінець світу. Коли ж 1000 р. його не сталося, наступною датою став 1037-й (Тисячоліття з дня Воскресіння і ще кілька років боротьби з дияволом). Ці настрої породили цілий сплеск книгописання: «Апокаліпсис» Івана появляється практично в кожному єпископстві, а найбільш відомим із них став «Бамбергський Апокаліпсис»⁵².

Мабуть, найбільш яскраво мілленаризм в Середньовіччі постав у концепції калабрійського абата Іоахіма Флорського (1132–1202 рр.), в якій людство рухається від Старого Заповіту до так званого Третього Заповіту⁵³. Новий Заповіт, на його думку, не був остаточним. Про це пише А. Каменських: «Трійця в розумінні Іоахіма – це свого роду «метаструктура», що визначає весь хід історії і стоїть як за століттям Старого Завіту, так і за століттям Нового Заповіту»⁵⁴. Саме з Трійці виводиться ось ця потрійність історії людства, яка передбачає три стани: «Перший стан – століття Отця, другий стан – століття Сина, третій стан – століття Духа Святого»⁵⁵. Йому передуватимуть страшні війни, з'явиться Антихрист, свідоцтво прирештя якого Іоахім бачив в розкладанні Католицької церкви. У Царстві Третього Заповіту відбудеться все те, що обіцяно у Старому і Новому: люди будуть володіти духовними тілами, що не будуть вимагати нічого мирського; на землі запанує свобода і любов, а

⁴⁶ Хандога, Н. (2010). Латинский хилиазм III – IV вв., 174.

⁴⁷ Осокин, Н. (2007). Еретические верования. *История ересей*. Москва: АСТ, 282.

⁴⁸ Там же, 287.

⁴⁹ Армстронг, К. (2004). История Бога: Тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе. Киев, Москва: София, 9.

⁵⁰ Там же, 10.

⁵¹ Булгаков, С. (1997). Апокалиптика и социализм. *Два града. Исследование о природе общественных идеалов*. Санкт-Петербург, 221.

⁵² Зорич, А. Апокалипсисы IX – XI вв. Сайт проекта Александра Зорича <http://www.medievalmuseum.ru/01mss/medieval_codexes_apocalipsi.htm> (2015, Червень, 29).

⁵³ Абрамс, М. (2000). Апокалипсис: тема и вариации, 39.

⁵⁴ Каменских, А. (2011) Liber Figuraum как источник по иоахимитской эсхатологии. *Эсхатос: философия истории в предчувствии конца истории*. Одесса, 72

⁵⁵ Каменских, А. (2011) Liber Figuraum как источник по иоахимитской эсхатологии, 75.

будь-яка боротьба, будь-яка влада просто зникне, тому не буде і потрібна⁵⁶. Ось саме це і буде тим самим ТЦ. Тут явно видно ідею «розриву» історії, повсякденного існування: ідея Іоахіма полягає в тому, щоб повністю подолати все земне існування і вирватися за його межу. Більше того, він передбачив дату цього самого «розриву» – 1260 р. н.е., що справило на сучасників дуже сильний вплив. Під впливом ідей Іоахіма та Петра Даміані, а також під прямим впливом Антонія Падуанського в XIII ст. виник рух флагеллантів («тих, що займаються самобичуванням»). Оскільки кінець часів і «розрив» уже близько, то люди мають покаятися. Олександр Еткінд так характеризує цей рух: «*Масові процесії ридаючих, бичуючих себе чоловіків і жінок пройшли по містах Європи, означаючи собою кінець світу... Організацією цих ходів займалися послідовники Іоахіма Флорського, що вираховували час Останніх днів і вважали, що бичуванням вони спокутують гріхи людства...*»⁵⁷. Відчуття «розриву» та наближення ТЦ змусило маси людей вийти на вулицю і чекати ДПХ.

Схожі ідеї проповідували й послідовники французького філософа-містика Амальріка з Бена. Сам Амальрік стверджував тільки те, що: «*Бог є все*», «*кожен християнин – член у тілі Христа*», «*у любові немає гріха*»⁵⁸. Його послідовники стверджували про те, що Амальрік почав третій період людської історії (перший – період Отця, другий – період Сина) – період Святого духа, в який кожен може досягти індивідуального спасіння через любов. Цей період характеризується безподійністю, загальним блаженством, що знову відсилає нас до концепції ТЦ. Амальрікіяни згодом з'єдналися з іншого сектою – «братями вільного духу», яка виникла в середині XII ст. Брати також стверджували, що «*Бог все, що є*»⁵⁹, відповідно, спасіння можна знайти вже тут, у цьому світі, розпізнавши в собі божественне начало⁶⁰. Ці інтенції породили низку соціально-релігійних рухів. Особливо серед них виділяється рух вальденсів, послідовників Петра Вальдо. Він, як і апостолики, різко критикував гріховність церкви, виступав за скасування приватної власності і апелював до ідеалів раннього християнства⁶¹. Але найбільш цікавий серед соціально-релігійних рухів – рух апостоликів XIII–IV ст., які протестували проти гріховності Церкви та проповідували повернення до апостольської простоти, тим самим ніби бажаючи «розірвати» ланцюжок історії та повернутися в часи, коли проповідували Апостоли⁶². При цьому історію світу вони ділили на чотири періоди: 1) Старий Заповіт; 2) Проповідь Ісуса; 3) Епоха Константина Великого; 4) Апокаліпсис⁶³.

Величезний сплеск хіліастичних інтенцій був пов'язаний з епідемією чуми XIV ст., з війнами, величезними податками тощо. На цьому тлі набирає популярності рух лоллардів, який виник у XIV ст. в Нідерландах. Лолларди вже в середині XIV ст. стали проповідувати в Англії (Джон Болл) свої ідеї, різко критикуючи існуючу церковну і світську владу. Значною мірою лолларди вплинули на ідеї Джона Вікліфа – англійського богослова, реформатора Церкви. Брала активну участь у повстанні Уота Тайлера 1381 р., яке і було підготовлено хіліастичними ідеями лоллардів і Джона Вікліфа. Самі лолларди говорили про можливість активного перетворення світу і створення Тисячолітнього Царства тут і зараз. Схожа ситуація склалася в Чехії, в яку вже в 1380-х роках почали проникати твори Джона Вікліфа. Під вплив цих ідей потрапив і чеський священник Ян Гус. Він критикував Церкву за її користолобство і віддаленість від християнського ідеалу, феодалів – за їх гордовитість і неробство. Арешт та страта Гуса спричинили те, що згодом в історіографії було названо гуситськими війнами (1420–1434 рр.), під час яких гусити склалися з двох таборів: помірні («чашники») і радикальні («таборити») ⁶⁴. Серед таборитів (особливо серед радикальних таборитів – пікартів) під командуванням Яна Жижки були надзвичайно популярні хіліастичні ідеї про побудову нового братнього апостольського суспільства⁶⁵. Таборити фактично продовжили розвиток і радикалізацію тих ідей, які висували лолларди. У цьому разі йдеться про активний «розрив» історичного часу з метою побудови нового світу, нового суспільства, нової історії.

⁵⁶ Абрамс, М. (2000). Апокаліпсис: тема і варіації, 51.

⁵⁷ Еткінд, А. (1998). Хлыст. Секты, литература и революция. Москва: Новое литературное обозрение, 82.

⁵⁸ Осокин, Н. (2007). Еретические верования, 315.

⁵⁹ Армстронг, К. (2004). История Бога: Тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе, 263.

⁶⁰ Там же, 263.

⁶¹ Осокин, Н. (2007). Еретические верования, 388.

⁶² Карсавин, Л. (2007). Очерки средневековой религиозности. *История ересей*. Москва: АСТ, 103.

⁶³ Осокин, Н. (2007). Еретические верования, 386.

⁶⁴ Рубцов, Б. Гуситские войны. *Библиотека военной литературы*. <http://militera.lib.ru/h/rubtsov_bt02/index.html> (2015, Червень, 29)

⁶⁵ Там же.

Всі ці соціальні рухи підготували не тільки соціальний, але й ідейний ґрунт для появи і розвитку Реформації. У результаті Реформації в Німеччині розгорілася громадянська війна, епідемії, голод і смерть. Мілленаристські вчення періоду Реформації пов'язані з діяльністю анабаптистів (повторно хрещених). Особливо ситуація загострилася близько 1530 р.: писали величезну кількість пророцтв про кінець світу, зокрема анабаптисти. Мельхіор Хоффман оголосив себе пророком Іллією і пророкував близьке ДПХ та становлення ТЦ у Страсбурзі. Найбільш цікавою для нас подією з історії анабаптистів, безумовно, є Мюнстерська комуна, яка була встановлена в результаті приходу анабаптистів на чолі з Яном Матісом, послідовником Хоффмана, до влади в магістраті міста Мюнстер 1530 р. Сам Матіс назвав себе старозаповітним пророком – Єнохом. Анабаптисти створили в Мюнстері теократичну державу без приватної власності, з багатоженством і соціальною рівністю. Важливо те, що метою всього повстання була побудова «Нового Єрусалима» на Землі, встановлення ТЦ силами простих людей. Тут дуже важливо саме слово «побудова», адже мілленаризм набуває якісно іншого рівня (який вже частково простежувався у лоллардів і таборитів, але оформився остаточно тільки в анабаптистів). Фактично анабаптисти, використовуючи виключно біблійний текст і буквально його трактуючи (у т.ч. і Об'явлення Івана), не просто проголошують будівництво нового суспільства, держави, а намагаються побудувати позачасове, безподійне Царство Небесне тут, на Землі. Саме ось такий «активний» варіант «розриву» історичного часу буде актуальний під час Англійської революції, Великої Французької революції, Паризької комуни, Жовтневої революції в Росії⁶⁶ тощо.

У контексті нашої теми принципово важливо те, що всі ці рухи охоплювали досить широкі маси народу. Цей аспект важливий з тієї причини, що такі ось «народні проекти» висловлюють сутність самої епохи, самого навколишнього світу і показують вкоріненість ідеї «розриву» історичного часу крізь призму хіліастичних ідей у середньовічній народній свідомості.

Таким чином, розглянувши процес історичного розвитку мілленаризма, ми умовно розділили його на два найважливіші етапи: 1) ранньохристиянський мілленаризм; 2) маргінальний хіліазм в еретичних течіях VII–XV ст. Ясно те, що мілленаристські погляди є невід'ємною та найважливішою частиною християнської есхатології та навіть після засудження у V ст. (до цього хіліазм був частиною вчення таких Отців Церкви, теологів, апологетів і ексегетів, як: Юстин Філософ, Папій Іерапольський, Іринеї Ліонський, Іполит Римський, Тертуліан, Лактанцій та ін.) породили величезну кількість еретичних рухів (монтаністи, павликіяни, богомили, вальденси, апостолики, таборити, анабаптисти).

Для хіліазма, як і для юдейського месіанства, характерні сплески, пов'язані з політичними, соціальними та іншими кризами. Все, що могло бути інтерпретовано з точки зору Об'явлення Івана (війни, епідемії, голод, смерть), давало підживлення хіліастичним настроям. Дуже важливим підживленням середньовічних еретичних рухів стало переосмислення мілленаризма в V ст. після II Вселенського Собору та перехід від премілленаризма до амілленаризма. Оскільки Церква взяла на себе роль ТЦ, то саме до неї і стали пред'являтися претензії про його ненастання. Саме виходячи з цих претензій, середньовічні ересіархи почали «будувати» нові релігійні громади, щоб «розірвати» існуючий церковний та історичний порядок.

На тлі трансформацій хіліастичних ідей протягом усього періоду, що ми обрали (умовно це I ст. – початок XVI ст.), добре видно трансформацію ідеї «розриву»: від смиренного очікування ТЦ і Страшного Суду в I ст. н.е. до штучної побудови «Нового Єрусалима» в XVI ст. Це еволюція від «пасивного» мілленаризма до «активного». І ці два види мілленаризма стали визначальними для наступних століть, знайшовши свого роду легітимацію. Саме можливість «активного» перетворення світу особливо важлива для ідеї «розриву», оскільки вона дає можливість брати участь кожному окремому індивіду в загальному процесі «розривання» (тобто наближення ДПХ і ТЦ), яка і дала основу для беньяміновської ідеї «*калитки, в яку зробить крок Месія*». Тут «розрив» здійснюється через побудову ідеального суспільства, в якому, завдяки благочестю, час просто не має значення, і саме це суспільство і є тією «калиткою» для ДПХ.

References

1. Абрамс, М. (2000). Апокалипсис: тема и вариации. *Новое литературное обозрение*, вып. 46. Москва, 5-31.

⁶⁶ Булгаков, С. (1997). Апокалиптика и социализм, 212.

2. Агамбен Дж. (2000). *Apostolos* (из книги «Оставшееся время: Комментарий к «Посланию к римлянам»). *Новое литературное обозрение*, вып. 46. Москва, 49-70.
3. Алфионов Я. (1996). *Отцы и Учители Церкви III века в 2-х томах. Т.2.* Москва.: Либрис, 208-215.
4. Армстронг К. (2004). *История Бога: Тысячелетние искания в иудаизме, христианстве и исламе.* Киев, Москва: София, 720.
5. Беньямин В. (2000). О понятии истории. *Новое литературное обозрение*, вып. 46. Москва, 81-90.
6. Булгаков С. (1997). *Апокалиптика и социализм. Два града. Исследование о природе общественных идеалов.* Санкт-Петербург, 207-247.
7. Вебстер Э. (2010). Тысячелетнее Царство. *Настольная книга по теологии. Т.12.* Москва: Источник жизни, 813-830.
8. Гонтарь Д. Понимание тысячелетия в Отк. 20:1-6. (2012). *Сайт общины евангельских христиан-баптистов г. Киров.* <<http://www.ehbkirov.ru/page256>> (2015, Червень, 29).
9. Грудэм У. (2004). *Систематическое богословие: Введение в библейское учение* Санкт-Петербург: Мирт, 1252.
10. Даниэлу Ж. Богословие иудео-христианства. *Библиотека Якова Кротова.* <http://krotov.info/libr_min/05_d/dan/ielu.htm> (2015, Червень, 29).
11. Зорич А. Апокалипсисы IX – XI вв. Сайт проекта Александра Зорича <http://www.medievalmuseum.ru/01mss/medieval_codexes_apocalipsi.htm> (2015, Червень, 29).
12. Иринеи Лионский. Пять книг против ересей. Т.3. *Библиотека Якова Кротова.* <http://krotov.info/acts/02/iriney_lionsky/iriney_vers_3.html> (2015, Червень, 29).
13. Ипполит Римский. Толкование на книгу пророка Даниила. *Библиотека Якова Кротова.* <<http://krotov.info/acts/03/1/hippolit2.html>> (2015, Червень, 29).
14. Иустин Философ. Разговор с трифоном иудеем. *Библиотека Якова Кротова.* <http://krotov.info/acts/02/02/ius_trif.html> (2015, Червень, 29).
15. Каменских А. (2011) *Liber Figurarum* как источник по иоакимитской эсхатологии. *Эсхатос: философия истории в предчувствии конца истории.* Одесса, 68 – 85.
16. Карсавин Л. (2007). *Очерки средневековой религиозности. История ересей.* Москва: АСТ, 9-267.
17. Керн К. (архим. Киприан). Патрология I-III вв. *Библиотека Якова Кротова.* <http://krotov.info/library/11_k/er/ind_kern.html> (2015, Червень, 29).
18. Левин Ю. (1998). *Избранные труды. Поэтика. Семиотика.* Москва: Языки русской культуры, 824.
19. Малюгин О. (2002). Папий Иерапольский и его «Объяснения высказываний Господа». *Сборник научных статей факультета теологии ЕГУ: Ученые записки, вып. 1.* Минск.: ЕГУ, 67-88.
20. Нарский И. (2004). Конструирование мифа о гражданской войне и особенности коллективного забывания на Урале в 1917-1922 гг. *Ab imperio, вып. 2,* 211-236.
21. Осокин Н. (2007). *Еретические верования. История ересей.* Москва: АСТ, 267-417.
22. Ренан Э. (1991). *Христианская церковь. Царствование Адриана и Антонина Благодетельного.* Москва: Терра, 303.
23. Рубцов Б. Гуситские войны. *Библиотека военной литературы.* <http://militera.lib.ru/h/rubtsov_bt02/index.html> (2015, Червень, 29).
24. Свенцицкая И. (1987). *Раннее христианство: страницы истории.* Москва: Издательство политической литературы, 336.
25. Степаненков Д. Хилиазм и древняя Церковь. *Научный богословский портал БОГОСЛОВ.RU.* <<http://www.bogoslov.ru/text/3273647.html>> (2015, Червень, 29).
26. Тертуллиан. (2004). *Против Маркиона. Христианское чтение, вып. 23.* Санкт-Петербург, 79-126.
27. Тиссен Г. (1994). *Лекции по систематическому богословию.* Санкт-Петербург: Логос, 442.
28. Трубецкой С. (2009). *Учение о логосе в его истории.* Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 608.
29. Хандога Н. (2010). Латинский хилиазм III – IV вв. *Христианское чтение, вып. 2 (33).* Санкт-Петербург, 158-177.
30. Шафф Ф. (2008). *История христианской церкви в 8 т. Т.2.* Санкт-Петербург, 572.
31. Эткинд А. (1998). *Хлыст. Секты, литература и революция.* Москва: Новое литературное обозрение, 688.